

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾ
ԱԼԽՈՐ ՇՈՒՇԱՆՅԱՆԻ ՀՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄԸ

Բնագա Ավագյան

«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *Կարմիր Խաչ, գյուղ Ղազանչի, Հայոց ցեղասպանություն, հիշողություն, գերմանական գերություն, ջարդարար թուրք, Կարին, Խնուս:*

Մեծ եղեռնի 105-ամյակին ընդառաջ, երբ հայությունը թևակոխել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչումից հատուցում անցման հիմնափուլը¹, էլ ավելի է արժևորվում Մեծ եղեռնի ականատեսների կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչների վկայությունների հրատարակությունը, որոնք կարևոր են հայ ազգի պահանջատիրության հիմնահարցերի լուծման և թուրքական ժխտողական քաղաքականության դեմ պայքարի համար: Այս հուշապատումներից մեկն է գրող և

¹ Տեղին է մեջբերել Ա. Պետրոսյանի վերջերս առաջարկած ձևակերպումը. «Անկասկած է՝ ցեղասպանության թեմայի չարչրկումը կարող է հանգեցնել բարդությունների և հոգեկան վնասվածքների: Բայց բացասական հետևանքների կարող է հանգեցնել նաև մոռացումը: Մեր ժողովրդի և պետության առջև կանգնած ամենաէական խնդիրներից է այն, թե ինչ ձևերով և ինչպիսի ուղղվածությամբ պիտի Եղեռնի թեման արծարծվի ոչ միայն քաղաքականության, այլև գիտության մեջ, դպրոցում, հասարակական կյանքում և արվեստում: Նախնիների տառապանքը, անմեղ զոհերի հիշատակը և հերոսների սխրանքներն ամենուրեք արժևորվում են որպես հոգևոր ինքնամաքման և վեհացման գործոններ: Անցյալի հիշողությունը, ճիշտ մոտեցման դեպքում, կարող է ոչ թե հոգեկան բարդությունների ու հասարակության հիվանդության պատճառ դառնալ, այլ վերածվել ազգապահպան հզոր զենքի՝ բարոյական ուժի աղբյուրի, որը ժողովրդին կօգնի դիմագրավելու զրկանքները և նոր բարձունքներ նվաճելու» (Տե՛ս **Պետրոսյան Ա.**, *Ցեղասպանություն և ազգաձուլություն* // Պատմաբանասիրական հանդես /այսուհետև՝ ՊԲՀ/, 2007, թիվ 3, էջ 36, 37):

բանաստեղծ Խորեն Ալեքսանյանի (ստեղծագործել է Ալխոր Շուշանյան գրական կեղծանվան ներքո) «Մանկությունս. թուրքական արշավանքների տարիներին» խորագրով անտիպ հուշապատումը, որը ընթերցողին ներկայացվում է սույն հրապարակումով:

Նախաբան. Վերջին տարիներին լույս տեսած գրականության մեջ կարևոր տեղ են գրավում պատմական հիշյալ իրադարձությունների անմիջական մասնակիցը դարձած ականատես վկաների և Մեծ եղեռնը վերապրածների պատմած կամ գրառած հիշողությունները: Հուշապատումները, անշուշտ, աչքի են ընկնում իրենց անհատականությամբ, բայց իրարից անկախ՝ գրեթե նույնությամբ պատկերում են պատմական միանման իրողություններ, դեպքեր, կերպարներ և իրադարձություններ, նույնապիսի ահասարսուռ տեսարաններ ու անմարդկային դաժանություններ, որոնք, զուգակցվելով, հաստատում, շարունակում, լրացնում են միմյանց՝ անձնականից վերածվելով համընդհանուր, համագգային ողբերգության՝ Մեծ եղեռնի կամ Հայոց ցեղասպանության: Ականատես վկաների պատմած կամ գրի առած հուշերն իրենց կառուցվածքով տարբեր են՝ սեղմ կամ ծավալուն, արձակ կամ չափածո: Այս դեպքում հիշողությունները ծավալուն ու երկարապատում են, ներառում են զանազան երկխոսություններ, մեջբերումներ, ժողովրդական բանահյուսություն՝ երգ, վիպերգ, զրույց, առածասացվածք, օրհանք, անեծք, աղոթք, երգում, ավանդույթներ²:

Խորեն Ալեքսանյանը (Ալխոր Շուշանյան) ծնվել է Շիրակի Ղազանչի (այժմ՝ Մեղրաշատ)³ գյուղում 1914թ.: Ստացել է ուսուցչի որակավորում և աշխատել շրջանի դպրոցներից մեկում: Ստեղծագործել է տարբեր ժանրերում՝ արձակ, չափածո, կատարել թարգմանություններ գերմաներենից, անգլերենից: Հետպատերազմյան շրջանում Ստալինյան բռնաճնշումների հանդեպ ունեցած վախը ստիպել է նրան գերմանական գերությունից ազատվելուց հետո մեկնել ԱՄՆ, որտեղ էլ 1960-ական թթ. գրել է իր հուշապատումը՝ բաղկացած երկու մասից: Սակայն մեզ հասել է միայն հուշերի առաջին մասը: Ալխոր Շուշանյանի հուշապատումը եզակի է նրանով, որ իր հույզերը նա փոխանցում է արձակի ձևով՝ հաճախ դրանք համեմելով նաև բանաստեղծություններով:

Ա՛խ, իմ հուշեր, անուշ հուշեր,
Միրտս լի է ձեզանով,

Եկեք ամեն զոր ու գիշեր,
Ձեզ կընդունեմ սիրաբար:

² Ցեղասպանությանը վերաբերող հուշապատումների համապարփակ վերլուծություն կատարել է Վ. Սվազյանը, որի առաջադրած սկզբունքների մասին տե՛ս **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը, Եր., 2003, էջ 14: **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վկաների վկայություններ, Երկրորդ՝ համալրված հրատարակություն Եր., 2011:

³ **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ ՀՏԲ), հ. 3, Եր., 1991, էջ 497:

Ծաղիկ կյանքիս վառ երազներ,
Անցաք անդարձ ու խռով:
Ոսկե շողեր, խաղաղ հուշեր,
Միրոս բաց է ձեզ համար,

Ա՛խ, իմ հուշեր, գարուն հուշեր,
Ձեզնով եմ արդ սփռվում,
Ներկա տխուր, վաղը փշեր...
Հուշեր...հուշեր անհատնում:

(21.01.47 Մյունխեն)

Բանաստեղծությունների թվագրումից հասկանալի է դառնում, որ դրանց մեծ մասը գրվել է երիտասարդ տարիքում՝ 30-42 տարեկանում՝ Գերմանիայում և ԱՄՆ-ում ապրած տարիներին: Այդ երբեմն անհարթ չափածո տողերը Հայաստանի, Շիրակի, Արագածի, Ախուրյանի, «մեր դաշտերի», հայրենի տան՝ նկատմամբ անափ սիրո և անհագ կարոտի զեղումներ են.

Ա՛խ, կլինի նորից տեսնեմ
հայրենիքիս արևն անուշ,
Մեր դաշտերի խոտը փարթամ,
ցողաթաթախ տերևն անուշ,
Շրջեմ ազատ մեր դաշտերում, լսեմ
երգը հորովելի,
Տամ ու առնեմ հայի լեզվով՝ բարի
լույսն ու բարեն անուշ:

Ա՛խ, կլինի նորից լինեմ իմ
հայրենի հին հարկի տակ,
Հայր մերն ասեմ, ճաշի նստեմ
պատից կախված ճրագի տակ,
Գնամ պապիս ջրաղացը, վառեմ
թոնիքը հինավուրց,
Խմոր հունցեմ, բաղարջ թխեմ
մոխիրախառն կրակի տակ:

Ալիսի Շուշանյանն իր հուշապատումի առաջին տողերում նշում է. «Հպարտ եմ, որ հողագործի որդի եմ, այլ ոչ իշխանի»: Արագածին ձոնած իր բանաստեղծություններից մեկում նա գրում է, որ իր նախնիները գաղթել է Կարինից: Անշուշտ, այս տեղեկությունը վերաբերում է նաև գյուղի բնակչությանը ամբողջությամբ.

Հե՛յ Արագած, ջա՛ն Արագած, սրտով սիրած սարն ես սրտիս,

Կարնից գաղթած պապիս պապին տուն-տեղ տվող սարն ես ազիզ:

Հուշապատումը արժեքավոր պատմական, ազգագրական և բանահյուսական բնույթի տեղեկություններ է պարունակում (օր.՝ ներկայացնում է Զատիկի տոնը, հարսանեկան արարողությունները գյուղում, XX-րդ դարասկզբի շիրակյան կենցաղի մանրամասները): Ա. Շուշանյանը երբեմն պատմում է իր երազներից, փորձում մեկնել դրանք, երբեմն մեջքերում է ասացվածքներ, ժողովրդական բանահյուսության այլ պատառիկներ:

Կարոտով է հիշում Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում արևմտյան ռազմաճակատում գերի ընկած հորը, ռազմագերիների ճամբարից նրա գրած նամակները, որ ընտանիքը ստանում էր ամիսը մեկ անգամ, և այն, որ այս նամակների վրա կարմիր խաչ կար պատկերված, որը տատիկը և ինքը համբու-

րում էին ամեն անգամ: Հուշերը հստակ պատկերացում են տալիս XIX դ. վերջին ստեղծված «Կարմիր խաչ»⁴ հումանիտար կազմակերպության գործունեության մասին: Դրանց հեղինակը հիշում է, որ բանակում ծառայելուց խուսափելու համար ծնողները նորածին տղաների ծնվելուց հետո նրանց աջ ձեռքի ցուցամատը կտրում էին: Եվ միայն երջանիկ պատահականությամբ է Ալխորը խուսափում հաշմանդամ դառնալուց, տատը չի թողել, որ պապը կտրի իր ցուցամատը:

Հուշերում մի հատված կա՝ «Թուրքերը թալանեցին մեր գյուղը» խորագրով: Շուշանյանը ստույգ փաստարկներ է բերում թուրքական թալանի մասին, մանրամասն ներկայացնում այն ամիսները, երբ թուրքերը գրավել էին Ալեքսանդրապոլի գավառի Ղազանչի գյուղը: Անշուշտ, նրա խոսքը 1920թ. թուրքական արշավանքի մասին է, քանի որ Ալխորը ծնվել է 1914թ., և այսպիսի մանրամասնություններ երեխան կարող էր հիշել միայն բավականին տարիք ունենալու դեպքում: Կարծում ենք՝ հինգ-վեց տարեկան երեխան կարող էր այս ամենը մտապահել: Մանավանդ որ շատ լավ հիշում է, որ թուրքերի արշավանքը պատերազմի ավարտից հետո էր, իսկ հայրական գյուղը թուրքական խուժանը թողեց ողջ ձմեռը մնալուց հետո: Ասվածը հաստատ վերաբերում է 1920թ. թուրքական արշավանքին, երբ թուրքական բանակը Ալեքսանդրապոլի գավառի ռազմակալած տարածքները թողեց միայն խորհրդային իշխանության ճնշումներից հետո՝ 1921թ. ապրիլին: Ցավոք, մեզ անհայտ է մնում, թե ինչու Ալխորը չի հիշում թուրքական նախորդ՝ 1918թ. արշավանքը, որի ընթացքում նույնպես թալանվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառի հայկական գյուղերը: Ամենայն հավանականությամբ, երեք-չորս տարեկան երեխան այդ ամենը հիշել չէր կարող, բայց Ալխորը չի հիշատակում նաև այդ մասին տանեցիների պատմածները:

«Առաջին համաշխարհային պատերազմը դեռ նոր էր վերջացել, գրում է հուշերի հեղինակը, հազարավոր մայրերի աչքերից արցունքի կաթիլները դեռ չէին չորացել, երբ սկսվեց թուրքական նոր արշավանքը շատ թե քիչ ազատ մնացած հայկական հողերի վրա, որի պատճառով նորից գաղթի, թալանի, ավեր-կոտորածի և արհավիրքի սև օրեր ապրեցինք: Փոքրիկ Հայաստանը՝ բոլորից լքված ու մերժված, առանձին չէր կարող ճակատել մեր դարավոր թշնամու հետ:մեր դարավոր թշնամին, ազատ ու անկաշկանդ հրի ու սրի մատնելով մեր ոստանները, կոտորելով արևմտահայության մեծ մասը, եկել ու հասել էր

⁴ Дюнан Жан Анри—человек, создавший «Красный Крест»/https://stoneforest.ru/look/allabout/health/zhan-anri-dyunan/ (վերջին դիտում 13.02.2020): Տե՛ս նաև՝ **Ավետիսյան Ս.**, Հայաստանի Կարմիր խաչի ընկերության և Ամերկոմի փոխարարությունները (1929–1931 թթ.) // ՊԲՀ, 2016, թիվ 1, էջ 212-213:

Կովկասի դռներին: Կուզեմ, որ մի հարվածով կոտորեի նաև կովկասահայությանը, որպեսզի իրականացնի իր համաթուրանական դարավոր երազանքը»:

Նա մեկ առ մեկ հիշում է, թե ինչպես թուրքերը ոտքի կոխան արեցին գյուղը: Ամբողջ մի ձմեռ մնացին գյուղում՝ կոտորելով, ավերելով և թալանելով ամեն ինչ: Պատմում է, որ նախքան թուրքերի կողմից գյուղը գրավելը, մայրը և փոքր հորաքույրը գյուղի հարսների ու աղջիկների հետ փախել էին դեպի արևելք: Գյուղից տասը կիլոմետր դեպի արևելք թուրքեր չկային: Մայրը գնացել և մնացել էր փոքր մորաքրոջ տանը: Ուզեցել էր տղային էլ իր հետ տանել, բայց տղան նախընտրել էր մնալ պապի և տատի մոտ: «Երբ որ թուրքերը մտան մեր գյուղը, տանը մնացած մարդիկ փակեցին իրենց դռները: Մի քանի օր առաջ մեր տան մեջ եղած թանկագին առարկաներն ու բաները պապս ու տատս թաքցրել էին գոմի սալաքարերի տակ և ուրիշ ապահով տեղեր: Ամեն ինչ թաքցնել չէինք կարող, ո՛չ ժամանակ ու միջոց ունեինք և ո՛չ էլ թաքցնելու ապահով տեղեր:

Մեր տան դրսի պատերը, որոնք միացած էին հարևանների տների հետ, բոլորն էլ ունեին փոքրիկ անցքեր: Նույնն էր պարագան նաև մյուս տների համար: Այդ անցքերի միջոցով մենք կապ էինք պահում մեկս մյուսիս հետ: Այդ անցքերը մեր էն ժամանակվա կարևորագույն հաղորդակցության միջոցներն էին, ավելի ճիշտ՝ մեր անթել հեռախոսները: Մեր թաղում կար երեսունհինգ տուն, որոնք այդ անցքերի միջոցով կապված էին իրար հետ: Էդ անցքերի միջոցով նաև փոքրիկ իրեր և առարկաներ էինք տալիս և առնում մեկս մյուսիս: Այդ չարաքախտ թվականին ավելի կարևոր դարձավ այդ անցքերի դերը⁵:

Քառորդ ժամ հազիվ էր անցել, երբ գազազած թուրքերը թակեցին նաև Շուշանյանի հայրական օջախի դուռը: Տեսնելով, որ բաց չենք անում, սկսեցին ոտքերով և հրացանի խզակներով հարվածել: Տղայի պապը մեջքը դեմ էր տվել դռանը, որպեսզի դուռը չբացվեր: Թուրքերից մեկը դռան դրսի կողմի մի փոքրիկ բացվածքից ձեռքը ներս է խոթում, որպեսզի դուրս քաշի դռան հետնափակը (մալուխը): Նույն պահին երեխայի տատիկը զինված դանակով փորձում է կտրել այդ կեղտոտ ձեռքը, բայց պապը թույլ չի տալիս՝ պատճառաբանելով, որ հետևանքը շատ վատ կլինի: Այսպես կես ժամ չարչարվելուց հետո թուրքերը քարերով կոտրել էին դուռը և գազազած շների նման թափվել ներս:

«Ասկյար, ասկյար ասելով խուզարկեցին ամեն մի մութ անկյուն: Տեսնելով, որ ո՛չ զինվոր կա պահված և ո՛չ էլ զենք, ըստ թրքական սովորության՝ սկսեցին իրենց կողոպուտը: Բաց արին տատիս և մորս սնդուկները, ինչ-որ հարկավոր էր իրենց, լցրին պարկերի մեջ: Էդ զինվորներից մեկն էնքան ազահ

⁵ Այդպիսի անցքեր հանդիպում էին նաև այլ բնակավայրերում, մասնավորապես Բիթլիս քաղաքում (Տե՛ս **Ավագյան Ի.**, Մեծ եղեռնը վերապրածները, 1915թ. Բիթլիսյան ողբերգություն. Միհրան Ղազարյանի հուշապատումը, Գյումրի, 2008, էջ 15:)

ու անխիղճ էր, որ վերցրեց անգամ կոճակները, թելերը և ասեղները: Այդ տարի մեր ընտանիքի վրա ավելացավ պապիս եղբոր ընտանիքը, որովհետև նրանց տունը զինվորները վերցրին իրենց բնակության համար»:

Փոքրիկ Ալխորը փորձում է վրեժ լուծել՝ այրելով ասկյարներից մեկի գլխարկը:

Այդ ձմեռ սառչում է գյուղի առուն, և պապն ու հորեղբայրը սահնակով ջուր էին բերում մոտակա գետակից, մեկ անգամ տան, մեկ անգամ էլ թուրքերի համար: Հաճախ էր պատահում, որ զինվորներից մեկն ու մեկը ուղեկցում էր նրանց, որպեսզի ուրիշ զինվորներ չգրավեն սահնակը: Մի անգամ ուրիշի տանն ապրող երկու զինվոր պահանջում են սահնակը քաշել իրենց դուռը: Մերժում ստանալով՝ սահնակն առնում և որպես պատիժ պապին նստեցնում են պաղ սառույցի վրա: Թուրք զինվորների կեղտոտ, անմաքուկային արարքները տղայի մանուկ սրտում զգվանք ու ատելություն էին առաջ բերել: Նրա ապրումների ինքնատիպ դրսևորումներ են՝ «թուրքը ավերող է, թուրքը քանդող է, թուրքը վարպետ ջարդարար է: Թուրքիան արյան բաղնիք է, վերջապես Թուրքիան ոճ-րագործների հայրենիքն է» արտահայտությունները: Ձմեռվա վերջերին, երբ թուրքերը մտադիր էին հետ քաշվել, գյուղերում սկսվեց մի սոսկալի ու չտեսնը-ված թալան ու կոտորած: Գյուղի բնակիչներին, որոնք մեծ մասամբ ծերեր ու մանուկներ էին, թուրքերը հավաքել էին եկեղեցու մեջ հրդեհելու նպատակով: «Մա մի զարհուրելի և անմոռանալի տեսարան էր, խոստովանում է պատանի Ալխորը, - երեխաների ճիչն ու լացը, ծեր մամիկների աղոթքն ու խնդրանքը երկինք էին հասնում: Շատերը ինքնասպանություն կատարեցին, որպեսզի կրակի բոցերի մեջ այրվելով, չարաչար տանջվելով չմեռնեն: Տատա լաց էր լինում և աստծուն աղոթում, իսկ պապս էլ ինձ գրկած նստել էր՝ չզիտենալով իր անելիքը: Բոլորն էլ ապրում էին հուսակտուր՝ սպասելով չարաշուք վայրկյանին: Բայց այդ զգվելի հրամանը չգործադրվեց, թե ինչ պատճառով, ես էլ չզիտեմ: Բաց արին եկեղեցու դռները և պատվիրեցին, որ գնանք մեր տները: Փառք տվեցինք աստծուն, որ ազատվեցինք այս փորձությունից: Սակայն մեր գավառի յոթ գյուղերի բնակիչներին՝ ծծկեր մանուկներից մինչև ծեր մամիկները այրեցին ողջ-ողջ՝ արգելափակելով մարագների և եկեղեցիների մեջ⁶: Ազատվեցին միայն մի քանի մարդիկ, որոնք այդ օրերին պատահականորեն բացակայում էին գյուղից: Ես ականատես եմ եղել մի հրեշային դեպքի: Երկու զինվորներ վիճաբանելով ճեղքեցին հայ հարսի փորը, իմանալու համար՝ արգանդի երեխան աղջիկ է, թե տղա»: Պատմության մեջ չտեսնված ու չլսված քստմենլի հրեշավոր ոճիր, որը հատուկ է միայն թուրքերին:

⁶ Եվս մի ապացույց, որ դեպքերը վերաբերում են 1920 թ.:

Այդ տարի բերքը շատ առատ էր եղել, բացի ամբարներից հորեր էին փորել, որոնք բերնեբերան լիքն էին հացահատիկով: Թուրք զնդապետը, մի խումբ ավագակ զինվորների զլուխն անցած, տնետուն մտնելով, թալանում էր ամեն ինչ, բարձում սայլերին, ուղարկում այնտեղ, ուր որ հարկն էր: Այդ օրը ոչ ոք իրավունք չունեի տնից բացակայելու, մանավանդ տանտերերը: Շուտով հերթը հասնում է Ալիսիին տանը. «Պապս ծխամորժը բերանը արագ-արագ անցուդարձ էր անում ցածի տան մեջ՝ կուլ տալով ծխախոտի կծու ու լեղի ծուխը: Փոքր հորեղբայրս վախից բարձրացել էր կտուրը: Ես ու տատիկս սարսափահար սպասում էինք, թե ուր որ է հիմա շները (թուրքերը) կգան: Պապիս կամքը փորձելու համար տատիկս դիմեց նրան այս խոսքերով.

-Պ....., եթե շուները քեզ ծեծեն, հորերի տեղը ըսելու ես, թե ոչ:

-Ի՞նչ ես սարսաղ-սարսաղ դուրս տալիս, ավելի լավ է ես մեռնիմ, քան թե մեր գերդաստանը անոթի մնա»: Եվ իրավ, եթե պապը հորերի տեղն ասեր, գարունը սովից բոլորը կկոտորվեին, իսկ ընտանիքին պատկանող արտերը կմնային առանց սերմնացուի, անմշակ:

Հանկարծ մի խումբ զինված թուրքեր մի սպայի առաջնորդությամբ մտնում են տուն, նրանց հետ էր նաև գյուղացի Ա.Յ...անը, որը մատնություն էր անում թուրքերին՝ ցույց տալով թաքցրած ապրանքների տեղը:

Նախքան նրանց գալը Ալիսի տատը քուրսու վրա աղ ու հաց էր դրել, բայց թուրքն ինչ զիտե աղ ու հացի նշանակությունը: Սկզբից թուրքը տանում է ամբարների մեջ եղած հացահատիկը, հետո, հրացանների խզակոթերով թխկթխկացնելով գետինը, հորերն են փնտրում: Մի քանի տեղ կասկածանքով փորում են, բայց հոր չեն գտնում: «Սպան, դառնալով պապիս, ասաց.

- Գյավո՛ւր, ու՛ր են հորերը: Եթե չասես, հետևանքը շատ վատ է կլինի:

- Փաշա՛, ո՞վ է իմ հոր փորողը, որ հոր ունենամ: Ես ըխտիար (ծեր) մարդ եմ, ջահել էլ չկա:

Այս պատասխանն ստանալով՝ փաշան ապտակեց պապիս, զինվորներից հրամայեց, որ պառկեցնեն ու ծեծեն: Բարեբախտություն էր, որ մեր տան անկողինների ծալքը զինվորները շուտ էին տվել, որն ընկել ու ծածկել էր ցորենի հորը: Զինվորներից մեկը թոկով ամուր կապեց պապիս ոտքերը, մեկն էլ՝ ձեռքերը: Պապիս պառկեցրին անկանոն թափված անկողինների վրա: Զինվորներից մեկը վեր բարձրացրեց պապիս կապված ոտքերը, իսկ մի զինվոր էլ մտրակով սկսեց հարվածել պապիս ներքաններին: Տեսարանը սրտաճմլիկ ու զարհուրելի էր: Գործի անցան նաև մյուս զինվորները: Փաշան հրամաններ էր տալիս, իսկ նրանք մտրակներով հարվածում էին պապիս: Զինվորները ծեծում էին, իսկ փաշան ծիծաղելով սպառնում էր, թե ծեծելով կսպանի.

Մեր գյուղացի դավաճան մատնիչ ու թրքասեր Ա.... էս սպայի նման ծիծաղելով, համոզում էր. «Ասա՛ էլի, իմուդ Պ...., մի՞թե ցորենը քո կյանքից թանկ է»:

Ճարահատյալ՝ տատիկը հորերից մեկի տեղն ասում է և համոզում, որ էլ ուրիշ հոր չկա: Ի վերջո դադարեցնում են ծեծը: Ամբարների պես՝ դատարկում են նաև հորի մեջ եղած ցորենը, հավաքում տան մեջ եղած կարևոր առարկաները, բարձում սայլերին ու տանում: Տանում են նաև ընտանիքի Ասլան և Ղափլան գեղեցիկ եզները: «Կյանքում շատ եզներ եմ տեսել, բայց այդ եզների նման գեղեցիկ ու ուժեղ եզներ դեռ տեսած չկամ», - ցավով գրում է Ալխորը:

Դու տանը չէիր, հա՛յր, կռիվ կար,
պայքար,
Թուրքերը եկան, մեր գյուղը մտան,
Պապիս ծեծեցին, տանջին չարաչար,
Ասլան ու Ղափլան եզները տարան,
Փոխարեն տվին երկու լղար եզ,
Ինչեր քաշեցինք արտը վարելիս,
Մի քիչ մաքրեցինք մոլախոտ ու սեզ,
Մեկ եզը սատկեց տափան անելիս...

Սատկածի տեղը լծեցինք մի կով,
Ուղը դրեցինք մեծ եզան վրա,
Խեղճ եզը ծեր էր, կույր էր,
դանդաղկոտ,
Հազիվ էր քաշում տափանը ցեխոտ...
Սով կար էն տարին, ցավ կար էն տարին,
Խուլերը տարավ իմ սիրուն մամին,
Հունիսին քաղինք դեռ չհասած զարին,
Կոպտոն խառնեցինք էն տարին
հացին...»:

Ալխորը հարմար առիթի էր սպասում, որ Ալիից վրեժ լուծի: Մի օր կտուրին նստած խաղում էր կոտրած ապակիներով, երբ տեսավ, որ փողոցով գալիս է Ալին: Կտուրից կոտրած կճուճի մի մեծ կտոր է գցում թուրքի գլխին ու փախչում է տուն: «Էդ ժամանակ էս հինգ տարեկան էի, սիրտս թպրտում էր ուրախությունից ու վախից: Լավ արեցի, եթե Ալին սատկի, մեր ոչխարներն էլ մորթող չի լինի: Ստիպված էի այդ բանն անելու, որովհետև նա վառեց գլխարկս, որը հայրս էր գնել, երբեմն էլ ապտակում էր ինձ, իսկ պապիս ծեծողներից մեկն էլ դարձյալ Ալին էր: Ես տեսա, թե ինչպես այդ շունը զինվորական կոշիկով խփեց պապիս քթին, որից առատորեն արյունը ծորում էր ցած: Այս մտածմունքի մեջ էի, երբ բակում լսեցի Ալու և պապիս փոքր եղբոր խոսակցությունը: Նրանք ինձ էին փնտրում:

-Փչացա՛ծ, մեր բախտի հետ էս խաղում, ուզում էս մեզ կոտորել տալ:

Ատելությամբ վառված աչքերով՝ արյունաբերու դահիճը կանգնել էր անգոր ու անպաշտպան հայ երեխայի դիմաց՝ ձեռքին մերկացրած սուրը: Տանեցիները տղային ստիպում են համբուրել Ալիի ձեռքերը: «Ինչպե՞ս կարելի էր համ-

բուրել այդ կեղտոտ ձեռքերը, որոնց վրա դեռ կային հազարավոր հայ մանուկների չորացած արյան հետքերը: Ինչպե՞ս համբուրել այն կեղտոտ ոտքերը, որոնք անոթի հայ նահատակների դիակների վրայով էին քայլել:Կարծես թե մի նոր Սասունցի Դավիթ էի դարձել: Ինչ արին-չարին, ո՛չ մոտեցա, ո՛չ հնազանդվեցա և ո՛չ էլ հաշտվեցի Ալու հետ»:

Այս դեպքից հետո Ալին միշտ հետապնդում էր տղային, տեսնելիս մուշի-մուշի ասում և թափահարում բռունցքը: «Մուշի ասելով,-գրում է Ալիսը,- թերևս նկատի ուներ մեր Մուշն ու հերոսական Սասունը, ուր հայ կտրիճները՝ Սերոբ փաշայի, Անդրանիկի, Գևորգ Չաուշի և շատ ուրիշների հետ դարբնեցին հայ ազատամարտի հերոսական կռիվները ընդդեմ հարստահարիչ թուրքերի՝ պաշտպանելով հայ շինականի պատիվն ու գույքը: Ամեն մի ազգ չափվում է իր արվեստի և մշակույթի մնայուն կոթողներով: ...Եթե Թուրքիան չէ տված արվեստի գլուխգործոցներ, կոթողական գործեր, սակայն ապահովաբար արվեստի բարձրության է հասցրել իր միակ արձանիկը՝ ցեղասպանությունը»:

Հուշապատումի ավարտին Շուշանյանը խոսում ֆիդայական շարժման երևելիների՝ Աղբյուր Սերոբի, Անդրանիկի, Գևորգ Չաուշի մասին⁷: Չնայած հուշերը գրված են XX դ. կեսին, բայց Շուշանյանը շրջանառության մեջ է մտցնում «վերապրող» տերմինը⁸: Նա գրում է շիրակցու հյուրասիրության մասին, այն հոգատարության, որով Շիրակի բնակիչները ընդունում և օգնում էին գաղթական վերապրողներին: Պատմում է մի քանի գաղթական հայերից (սասունցի Մամո, խնուսցի Հզրո և Զարո), որ մագապուրծ էին եղել թուրքական յաթաղանից 1915թ.: «Տխուր էր Հզրոն, տխուր էր նաև Զարոն: Հայրենի տան կարոտն այրում էր նրանց մղկտացող սիրտը: Հրից ու սրից էր ազատվել Հզրոն, գուլումից հրաշքով փրկվել Զարոն... Երկուսն էլ հավասարապես տառապում էին Երկրի կարոտով: Այդ կարոտն օրեցօր հալում ու մաշում էր նրանց կիսամաշ սիրտը: Նրանք հույս ունեին, որ մի օր կվերադառնան իրենց հայրենի գյուղը՝ նորից ծխեցնելու հայրենի օջախը: Գլուխը կախ, խեղճ ու կրակ Հզրոն, խոր հառաչանք արձակելով, կասեր այս հայրենակարոտ խոսքերը.

-Ա՛խ, մըր վաթան, խորո՛տ վաթան, Մինչ ե՞րբ մնամ խեղճ գաղթական,
Մըր խող ու ջուր, քզի դուրբան, Սուրբ Կարապետ մզի պաշտպան:

Զարոն, լսելով Հզրոյի հայրենաբաղձ խոսքը, հույս էր տալիս ամուսնուն, որ վերևը Աստված կա, որն անշուշտ մեկ օր լույս ու ճար կանի:

⁷ Армянский вопрос, под редакцией К. Худавердяна, Ер., 1991, стр. 27, 68, 109:

⁸ Տե՛ս **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը, էջ 14: **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վկայողների վկայություններ, էջ 3-10:

-Հզրո՛, դու սուս, Հզրո՛, դու սուս,
Ըմեն օր մենք չենք մնար դուրս,

Աստված կենե մեկ ճար ու լույս,
Էսօր-էգուց կերթանք Խնուս:

Խեղճ Հզրոն ու Ջարոն՝ բոլորի կողմից լքված ու մերժված, անտանելի աղքատության մեջ փակեցին իրենց աչքերը՝ Խնուսի կարոտն ու սերը իրենց հետ տանելով սառը գերեզման: Արդյոք Աստված տեսա՞վ այդ ամենը: Եթե տեսավ, ինչու՞ օգնության չհասավ:

Կոտորածների մասին խոսելիս Շուշանյանը առաջ է քաշում հարցը Հայոց ցեղասպանության փոխհատուցման, «որը գալու է շուտով»: Հուշապատումի ձեռագիր տետրը բաղկացած է 106 էջից և կրում է «Ալխոր Շուշանյան՝ Մանկություն»⁹ խորագիրը¹⁰: Ալխոր Շուշանյանը գիրքը ձռնել է «անմոռանալի հորն ու մորը», սակայն մանկության հուշերում մեծ տեղ են զբաղեցնում նաև տատն ու պապը: Նա առանձնահատուկ գործվանքով ու սիրով է արժևորել մեսրոպաշունչ մայրենին.

Հայր է եղել, մայր է եղել, իմ
թոթված բառն առաջին,
Մտքիս խոփան արտն է հերկել
մեսրոպաշունչ տառն առաջին,
Երկաթագիր գիրն է եղել, գիրքն
է եղել ինձ կաղապար,
Ինչպես կախարդ սիրտս է գերել
չարենցաշունչ տաղն առաջին:

Մարն է եղել ինձ մարգադաշտ,
ուլն ու գառը՝ վագրիս ընկեր,
Աղբյուրները լուսակարկաչ՝
ամենօրյա խաղիս ընկեր,
Մանկան ճիչով, ձեր աղմուկով,
խաղացել եմ՝ ազատ անհոգ,
Մարն է եղել, ձորն է եղել
մանկածիծաղ կյանքիս ընկեր:

Շուշանյանի հուշապատումը ներառում է նաև բանահյուսական արժեք ներկայացնող ժողովրդական ստեղծագործություններ, մասնավորապես Շիրակում երգվող մանկներից երկուսը, որոնք գյուղի բնակիչները երգել են ու երգի տակ պարել նրա պապենական ջրաղացում ցորեն աղալիս.

Աղջի՛, արի՛ պար խաղանք,
Ծանդր խաղանք, լավ խաղանք,
Հարսանիքիդ այլուրը
Կ...ի ջաղացն աղանք:

Կ...ի ջաղացն էս է,
Թեփն այլուրի կես է,
Կուզես աղա, կուզես ոչ,
Ճշմարտությունը էս է»:

Երիտասարդ աղջիկներն ու տղաները երգում էին ժողովրդական կատակ-երգեր¹¹, ահա դրանցից մեկը.

⁹ Բնագրում՝ «Ալխոր Շուշանյան՝ Մանկություն»:

¹⁰ Մեր շնորհակալություն ենք հայտնում Հասմիկին՝ Շուշանյանի եղբոր աղջկան, որը մեզ տրամադրեց հուշապատումը, լուսանկարներ, տոհմաձառը և այլ կարևոր տեղեկություններ:

¹¹ Երաժշտագետների հետ ճշտեցինք, որ քառյակները մինչ օրս մասնագետներին անծանոթ են – Է.Ա.:

<i>Տղաները</i> - Լուսնակ պատին դիպել է, Բաթալո, ջան բաթալո, Սերս քեզի կպել է, Շաքար է շատ, բաթալո:	<i>Տղաները</i> – Դու մեր տունը հարսնացու, Բաթալո, ջան բաթալո, Ես էլ հորդ փեսացու, Բաթալո, ջան բաթալո:
<i>Աղջիկները</i> - Խնդրեմ, խոսքդ ետ առնես, Բաթալո, ջան բաթալո, Խոսքիդ պատասխան կառնես, Բաթալո, ջան բաթալո:	<i>Աղջիկները</i> - Թրիքը թափել կտամ, Բերանդ ծեփել կտամ, Կորի գնա, չա՛ր տղա, Եղբորս իմաց կտամ:
<i>Տղաները</i> – Չայիրները լակած է, Բաթալո, ջան բաթալո, Աղջի, թուշդ պագած է, Բաթալո, ջան բաթալո:	<i>Տղաները</i> – Թրիք թափողը ես եմ, Բերան ծեփողը ես եմ, Եղբորիցդ չեմ վախնա, Թուշդ կծողը ես եմ:
<i>Աղջիկները</i> - Հերիք խոսես գլավագա Բաթալո, ջան բաթալո,	

Զատկական տոնի մասին պատմելիս Շուշանյանը կարևոր մի սովորույթ է ներկայացնում, թե ինչպես ակլտիզից (ինքն անվանում է *խոխուջիկ*) պոկված փետուրները քարով մանրել, փշրել ու թաղել են հողի մեջ: «Հիշում եմ, թե ինչպես, փոքր հորեղբայրս, որն ինձանից մի քանի տարով էր մեծ,-գրում է նա,-մեր հավերից մի քանի գույնի յոթ փետուր էր պոկում: Այդ փետուրները շրջագծի ձևով ամրացնում էր մի սոխի, կամ էլ թե՛ մի գետնախնձորի վրա, վրան էլ մի փոքրիկ քար էր դնում ու մի հաստ թելով կախում մեր ցածի տան երդիկից: Շաբաթը լրանալիս հորեղբայրս դուրս էր քաշում մի սպիտակ փետուր, դնում քարի վրա, կոտրատում և հողի մեջ թաղում էր: Դրանով նախ պահպանվում էր շաբաթների հաշիվը, միևնույն ժամանակ սպիտակ փետուրները՝ որպես մեռնող ձմռան նշան, անհետանում էին ակլտիզի-խոխուջիկի վրայից»: Երբեմն, երբ Ալիսը տատիկից պանիր էր պահանջում, ակլտիզը բարկանում էր և քարեր նետում նրա վրա:

Ալիսի Շուշանյանը նաև թարգմանություններ է կատարում, փորձում է թարգմանել Գյոթեին: Նա նուրբ հոգեկերտվածք ունի և որպես բանաստեղծ, մեծ ցավ է ապրել մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի մահվան բոթը լսելով.

Ավետիք Իսահակյանին (անմոռանալի հիշատակին)

Դու երգեցիր ծիլ ու ծաղիկ Հավքերի հետ ձեն տվիր, Դու երգեցիր վարդ ու աղջիկ, Միրտդ բացիր, սեր տվիր,	Առվի ափին ուռին դողաց, Մենակ մնաց, ո՛ր էր կերթաս, Սրտով սիրած, կարոտ թողած, Անվերադարձ ո՛ր էր կերթաս:
---	--

Էն քո սիրած հավք ու երամ,
Աստղ ու լուսին, ցող ու շող,
Ու Հայաստանն արևահամ,
Հագան մահվան սզի քող...

Մահդ լսին հավքերն անուշ,
Կոկոացին ու լացին,
Էջմիածնի զանգերն անուշ,
Ղողանջեցին, ողբացին:

Մրմռացող վերքը սրտիդ,
Անբույժ մնաց, մեծ գուսան,
Թրթռացող երգը շուրթիդ
Սառավ, ազիզ Ավո ջան...

Մեր հայրենի հողն արգավանդ,
Թող շիրիմդ գուրգուրե,
Զով հովերը հարանդ, մարմանդ,
Թող քեզ անուշ քուն բերեն...

1957, Միլֆորդ, ԱՄՆ

Ալխորը կարևորում է նաև ընթերցողի կարծիքը, ուստի և անկեղծանում է՝ ասելով, որ ամենալավ ու բարեխիղճ քննադատը ընթերցողն է:

Եզրահանգում. Ալխոր Շուշանյանի «Մանկությունս. թուրքական արշավանքների տարիներին» հուշապատումը պատմական, ազգագրական, աղբյուրագիտական առումով արժեքավոր ստեղծագործություն է: Հուշապատումը մեծաքանակ նոր նյութեր է դնում շրջանառության մեջ, իր ձևով ինքնատիպ է՝ գրված արձակի և չափածոյի համադրությամբ և իբրև Շիրակի պատմամշակութային ժառանգության արժեքավոր նմուշներից մեկը՝ կիրատարակվի «Մեծ եղեռնը վերապրածները» մատենաշարի հերթական՝ յոթերորդ պրակով:

ВОСПОМИНАНИЯ ПЕРЕЖИВШЕГО АРМЯНСКИЙ ГЕНОЦИД АЛХОРА ШУШАНЯНА *Авагян И.Э.*

Ключевые слова: *Красный Крест, село Казанчи, немецкий плен, турки погромищики, Карин, Хнус.*

Переживший Армянский геноцид Хорен Алексанян - писатель, который творил под псевдонимом Алхор Шушанян, родился в 1914г. в Ширакском селе Казанчи - ныне Меграшат. Он творил в разных жанрах и направлениях: поэзия, повесть, на армянский язык переводил известных немецких и английских авторов. Пережив два турецких нашествия (1918 и 1920 гг.) он получает образование, преподает в сельской школе, возглавляет одну из школ района, но во время Великой Отечественной войны он попадает в плен и после победы, боясь сталинских репрессий, он решает переехать через океан в США. Трудной была жизнь у скитальца. Обосновавшись в США он в 1960-ых гг. пишет свои воспоминания, которые состоят из двух частей. У нас под рукой только первая часть мемуаров, которая состоит из 106 рукописных страниц и имеет заглавие «Мое детство». Красота мемуаров в том, что они написаны в двух жанрах - прозе и поэзии. Но кроме литературной ценности, воспоминания представляют историческую, этно-

графическую, социально-демографическую картину данного периода и являются бесценным источником историко-культурного наследия Ширака.

Воспоминания Алхора Шушаняна в дальнейшем будут изданы в издаваемой нами серии «Пережившие Армянский геноцид».

MEMORIES OF ALKHOR SHUSHANYAN WHO HAS SURVIVED ARMENIAN GENOCIDE

Avagyan I. E.

Key words: *The Red Cross, the village of Kazanchi, German prisoners, Turkish massacres, Karin, Khnus.*

The survivor of the Armenian genocide Khoren Aleksanyan - a writer who worked under the pseudonym Alhor Shushanyan, was born in 1914 in Shirak village Kazanchi - now Megrashat. He worked in different genres and directions: poetry, story, translated famous German and English authors' writings into Armenian. Having survived two Turkish invasions (1918 and 1920), he gets an education, teaches at a rural school, heads up one of the schools in the district, but during the World War II war he is captured prisoner and after the victory of the Soviet Union, fearing Stalinist repression, he decides to cross over across the ocean to the USA. The wanderer life was difficult. Having settled in the USA in the 1960s he writes his memories, which consist of two parts. We have at our disposal only the first part of the memories, which consists of 106 handwritten pages and is entitled "My Childhood". The beauty of the memoirs is that they are written in two genres - prose and poetry. But besides the literary value, the memories represent the historical, ethnographic, socio-demographic picture of this period and are an invaluable source of Shirak's historical and cultural heritage.

In the future we shall publish Alkhore Shushanyan's memoirs in the series "Those who have Survived Armenian Genocide".

References

1. Armyanskiy vopros, pod redaktsiyey K. Khudaverdyana, Yerevan, 1991 (**In Russian**).
2. Avagyan I. E. Mets egherny verapratsnery, Hishoghutyunner mer yntaniqu patmutyan mi qani pahrerits. Aghasi Makaryani hushapatumy, Gyumri, «Izd.Eldorado», 2015 (**In Armenian**).
3. Avagyan I. E. Mets yegherrny verapratsnery, 1915. Bitlisyan voghbergutyun. Mihran Ghazaryani hushapatumy, Gyumri, «Izd.Dpir», 2008 (**In Armenian**).
4. Avetisyan S., Hayastani karmir khachi ynkerutyan yev amerkomu pokhharaberutyunery (1929–1931tt.),// Patmabanasirakan handes, Yerevan, 2016, tiv 1 (**In Armenian**).
5. Hakobyan V.H. Manr zhamanakagrutyunner XIII-XVIII dd., h. II, Yer., 1956, ej 603-613 (**In Armenian**).

6. **Hakobyan T. Kh., Melik-Bakhshyan St. T., Barseghyan H. Kh.** Hayastani yev harakic shrjanneri teghanunneri barraran, 5 hatorov, h. 2, Yerevan, 1988 **(In Armenian)**.
7. **Hakobyan T. Kh., Melik-Bakhshyan St. T., Barseghyan H. Kh.** Hayastani yev harakits shrjanneri teghanunneri barraran (HTB), 5 hatorov, h. 3, Yerevan, 1991 **(In Armenian)**.
8. **Orbeli I. A.** Izbranniye trudi v dvukh tomakh, tom II, vypusk 2, Yerevan, 2002 **(In Russian)**.
9. **Petrosyan A.** Tseghaspanutyun yev azgatsnutyun, Patmabanasirakan handes, Yerevan, 2007, tiv 3 **(In Armenian)**.
10. **Svazlyan V.** Hayots tseghaspanutyuny yev patmakan hishoghutyuny, Yerevan, 2003 **(In Armenian)**.
11. **Svazlyan V.** Hayots tseghaspanutyun. akanates vkayoghneri vkayutyunner, Yerkrord hamalrvats hratarakutyun, Yerevan, 2011 **(In Armenian)**.

Ընդունվել է՝ 18.03.2020

Գրախոսվել է՝ 16. 05. 2020

Հանձնվել է տպ.՝ 27. 05. 2020

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, Գյումրու «Կումայրի»

պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի տնօրեն,

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի

գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ inga.avagyan.76@mail.ru